

POEZİYADA “HEYVAN” KONSEPTİ İLƏ BAĞLI LEKSİK VAHİDLƏRDƏ QƏNAƏT QANUNUNUN MENTAL XARAKTERİSTİKASI

Könül HƏSƏNOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazılan müəllif: konul.hasanova@adpu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
03.03.2026

Nəşr edilmə tarixi:
17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:

heyvan konsepti,
poeziya mətnləri,
konseptin
əlamətləri, qənaət
qanunu, mental
məhiyyəti

XÜLASƏ

Linqvokulturologiyada “heyvan” konsepti ayrıca bir anlayışın mental göstəricisi olub, ətrafında ev heyvanları – inək, öküz, qoyun, buzov, quzu, it, keçi, köpək, keçi, dıbrı, təkə, camış, balax, sığır və s., vəhşi heyvanlar – tülkü, çaqqal, canavar, qurd, pələng, şir, dovşan, aslan, maral, ceyran, cüyür, ilan və s. kimi leksik vahidləri cəmləşdirə bilir və belə cəmləşdirmə anlayışın konseptuallaşdırılması deməkdir. Anlayışın konsept edilməsi beyində biliklər sisteminin dil və mədəniyyətin möhkəm mənə əlaqəsi zəminində leksik-semantik bazasını yaradır. Poeziyada “heyvan” konsepti ilə bağlı anlayış və dəyərlərin linqvokulturoloji istiqamətdə məhiyyətinin, strukturunun, mental əlamətlərinin, metaforikləşmə xüsusiyyətlərinin hər tərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməsi təəssüf doğuran prioritet problemlərdən olub, onun təsəvvürdə yaratdığı qənaət şəkillərinin koqnitiv tədqiqini də aktuallaşdırır ki, məqalədə bu məsələlərdən danışılır.

GİRİŞ

Dünya dil mənzərəsində tarixən “heyvan” konsepti ilə bağlı adlar yaranarkən ümumbəşəri insanın dünyagörüşü və dil-şüuru mühüm rol oynamış və zəngin bir adlandırma sistemə əsaslanan, məntiqi təfəkkür vasitəsinə söykənən onomoloji qat yaradılmışdır. Müxtəlif sistemli dillərin onomoloji sistemində bu leksik vahidin müxtəlif sözlərlə ifadə edilməsinə baxmayaraq, məhiyyət etibarilə universalilik yaradır. Belə ki, “heyvan” deyəndə dünya insanın təsəvvürdə eyni anlayış canlanır və onun xəyalına, göz önünə həmin anlayışa məxsus əlamətlər yəni adları, əti, ev və çöl heyvanı olması, ərzaq məhsulları, qorxulu və yırtıcı cəhətləri gətirilir. Belə əlamətlər poeziyada da inikas olunur, bu xüsusda qənaət hadisəsi də reallaşdırılır. “Heyvan” cəmiyyət tarixinin ən qədim konseptlərindən biridir və o, poeziyada ətrafında cəmləşdirdiyi leksik vahidlərlə birlikdə xüsusi obraz göstəricisidir. Məsələn: “pələng kimi, şir kimi” bənzətmələri şeir mətnlərində görəndə xəyallarımıza qəhrman, igid bir insanın obrazı gəlir və bunların hamısı məcaziləşmə yolu ilə “insan” konseptinə transfer olunur. Poeziyada konkret konseptlərin və onlarda qənaətin linqvistik təzahür səviyyələrinin də öyrənilməsi kimi önəm daşıyan məsələlərdən olub, bir elm sahəsi kimi konseptologiyayı düşündürən mövzulardandır. Konseptoloji təhlil tədqiqatçı linqvokulturoloqdan tələb edir ki, tədqiqat prosesində anlayışların məzmun və məhiyyətinə, xarakterik əlamət və keyfiyyətinə, konseptinə daxil olan sistem və təsnifata, onların göndərilmə ünvanına dərinədən baş vursun, yalnız onların leyində, idrakda əks olunma forma və mənalara diqqətlə nəzər salın. Koqnitoloji dilçilikdə “dərkətmə parametrləri bu cür sıralanır: anlayış-ünsür, yaxud təyinat-termin-indeks” (1, 63). Məsələn, bir qədim şeir mətni üzrə konseptoloji təhlili bu istiqamətlər və sıralama əsasında qurmaqla, koqnitoloji təsəvvürlərimizi aşkarlaya bilərik:

*Ala kərə, tayın gördüm,
Sarı kürə, tayın görmək gərək,
Qara kərə, tayı gördüm,
Qumral sinək tayın görmək gərək
Qara kürə, tayın gördüm,
Özünü görmək gərək!
Sarı kərə tyın gördüm,
Qumral kərə, tayın görmək gərək (2, 14).*

Bu qədim poetik mətndə “heyvan” anlayışı konsept edilir və həmin konseptə aid “qoyun” sözü bütünü misra strukturlarında da qənaət edilmiş, hətta əlamət bildirən birləşmələrdən sonra “rəngli” sözü də ixtisar şəklindədir və əslində dərkətmə aparatında hər bir misra “ala rəngli kərə qoyun, tayın gördüm” bütöv formada inikasını tapır. Dərkətmənin ünvanı və yaxud təyinatı da qoyun leksik vahididir ki, bu qənaət şəklindədir. İndeksləşdirmə sistemi isə qoyunların sayının müəyyənləşdirilməsidir ki, bu say şəkli ən qədim dövrlərdən bu günə kimi gəlib çıxmışdır, çünki hazırda heyvandarlıq təsərrüfatında qoyunlar əlamətinə görə cüt-cüt sayılır. Linqvokulturoloji yöndə qənaətin tədqiqə ehtiyacı olan məsələlərdən biri də “at” kultu ilə bağlı iri və xırda konseptlərdir. Hər bir leksik-semantik söz qrupunun özünəməxsus konsepti vardır və “at” konseptinin ətrafında toplanan ona aid erkəkliyi, kişiliyi, rəngi, xüsusiyyəti, xarakteri, qulun, ürkə, dayça, qulan, madyan olub olmaması, bir sözlə Qırat, Bozat, Dürat, Kəhər at, Qarabağ atı, Qazax atı və s. kimi adlar daxildir. Bəzən poeziya örnəklərində predmet-əşya və hadisələrin təsəvvürdə ümumi “at” sözü işlənmir, qənaət edilmiş şəkil alır, ona müvafiq tərzdə atın adı çəkilir:

*Köhlən bildiyimiz, demə, yedəkmiş
O sizin şərbətin birçə qədəhmış... (3, 154)*

Birinci misrada formal cəhətdən “köhlən” sözündən və “yedək” sözündən sonra iki dəfə “at” sözü qənaət edilmişdir. Söz-konsepti təsəvvürə gəlmə momentində təfəkkürümüzə əks olunur. Məcəzlaşma və idiomatikləşmə sahəsində “at” konsepti ilə bağlı linqvokulturoloji aspektdə söz tərkibi sıxışdırılmış atalar sözləri və məsələlər də yaradılmışdır: “At” igidin qanadıdır” (2, 181) - məsəli xalq təfəkküründə nə qədər struktur-semantik cəhətdən sıxılaşırsa da, yenə qənaət hadisəsi qalmış və dərk etmədə o, bu cür əks olunur: “At igidin quş kimi qanadıdır” – çünki “qanad” anlayışı bütün hallarda quşa məxsus orqanın adını bildirir. “At vurdu dişimə, indi gəldim özümə” (7, 122) – atalar sözündə əslində birinci komponentə “təpiklə” sözünü də artırmaqla qənaəti aradan qaldırmaq olar. Şeir mətnlərində adresantın (yazıçının, şairin) qənaət etdiyi söz və ifadələr adresatın (oxucunun) təsəvvüründə bərpasını tapır:

*Qatır bilmir nə anadır, nə ata
Oxşarı var həm ulağa, həm ata (4, 13)*

Bu mikrotekstin hər iki misrasında heyvanlar şəxsləndirildiyindən onlardan sonra “adlı heyvan” ifadəsi üslubi və poetik tərzlə müvafiq tərəfdə buraxılsa da adresatın təsəvvürünə heyvan konseptinə aid leksik vahid kimi gətirilir. “Konsept məhfumu mənənin mental dünyasına, yəni mədəniyyətə və tarixə çox yaxındır və bu cəhətdən spesifik xarakter daşıyır, konseptlər xalqın düşüncəsində yaşayan kollektiv işdir, onun mənəvi mədəniyyətidir. Məhz bu səbəbdən kollektiv şüur konseptlərin yəni daimi, yaxud uzun müddət mövcud olan konseptlərin qoruyucusu kimi çıxış edir. Linqvokulturologiyada konsept anlayışı kifayət qədər geniş sahəni əhatə edir, konseptin tərkib hissələrinə dil vahidlərinin bütün leksik və qrammatik mənaları daxildir. Konseptin başlıca əlaməti onun mentallığı ilə əsaslandırılır. Hər bir mental xüsusiyyətə malik dəyərlər kimi konseptlər də təxəyyül məhsuludur” (5). Yuxarıda verdiyimiz mikrotekstin mental əlamətindən belə də anlaşılır ki, “Qatır bilmir” cümləsi məşhur bir atalar sözünün başlanğıc elementidir, yəni “qatır nə bilir, dırnaq nə çəkir” (2, 174). Şəkilçidəki müdrik kəlamın bir hissəsi kimi “qatır” sözü, eyni zamanda, mental dəyərə malik olduğuna görə, onomastik sistemin ləqəb, ayama yaradıcılığında da aktiv iştirak etmişdir. Məs: Qatır Məmməd, Qatır Zəhra, Qatır Fatma və s. Burada da “kimi” köməkçi sözü qənaət edilməklə, antroponimik modellər və onların timsalında geniş məzmunlu yaradılır və onlarda təxəyyül məhsulu kimi dərk edilir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, heyvan anlayışı ilə bağlı konseptdə onun cinsi, növü çıxış edir, lakin maddi söz cildində “at” leksik vahidinə qənaət edilir:

*Sən də köhlənini yan aşır keçir,
Amandır, toxunma, gül incisinə (4, 32).*

Birinci misrada “köhlənini” sözündən sonra “atını” leksik vahidi buraxılmış və bu xüsusda qənaət edilmiş konsept tipi yaradılmışdır. Konsept tipləri beyin dilçiliyinin tərkib hissəsidir və ondan demək olar ki, ayrılmışdır. “Koqninqvistika özü dərkətmə yanaşmasıdır, ona görə ki, bu baxışda dilin mental xüsusiyyəti mövcuddur və dil koqnissiyasının tərkib hissəsi kimi təsvir olunur.

Beləliklə, mentalitet reallığı qavramanın və dərkətmənin özünəməxsus yoludur, bu da müəyyən fərqlərə, sosial və etnik qruplara məxsus olan şüur stereotipinin toplusu müəyyənləşir” (6, 53) və burada əsas yeri konseptlər tutur. “İdraki dilçiliyin ən kiçik vahidi konseptdir və onun mental və neoroloji əsasları mövcuddur. Bu əsaslara görə insan öz aləmini dildə ifadə və təzahür etdirir (7, 4).

Hər bir şeir mətnində “heyvan” konsepti ilə bağlı anlayışların ekspilist və impilist qənaət hadisəsinə uyğun forma və mənaları mövcuddur və bunlar tekstə uyğun tərzdə aşkara çıxarılır. Məs:

*Qızıl öküzüm yeri,
Qoyma şum qala yeri (2, 10);
Qara öküz aranda
Çıxar gün qızaranda (2, 10);
Sarı öküz, səndən budu diləyim,
Bir günlüyü tamam gərək əkəsən (2, 11) və s.*

Bu folklor örnəklərinin hər birində “qızıl”, “qara”, “sarı” leksik vahidlərindən sonra “rəngli” sözü buraxılmaqla, qənaət əldə edilmişdir və buna ekspilist şəkillərdə demək olar. İmpilist qənaətdə demək olar ki, “heyvan” konsepti ilə bağlı leksik vahid heç bir yerdə işlənmir, yalnız ona məxsus simvollarından istifadə edilir. Məs:

*Heç heyvan götürməz mənim yükümü,
İgid oğlan gərək çəkə ipimi,
Ərəbistan içər mənim südümü,
Uzaq-uzaq mənzillərim var mənim,
Dizləri bərk, nəsilərim var mənim (2, 13).*

Bu şeir mətnində “götürdüyü yükə”, “igid oğlanların onun ipini çəkə bilməsin, “Ərəbistanda südünün içilməsi”, “uzaq-uzaq mənzillərə yük daşınması”, “Dizlərinin çox bərk olması” kimi əlamətlərdən söhbət getdiyindən, beyində belə bir assosiativ əlaqə yaranır ki, qənaət edilmiş, özü də impilistik şəkil “dəvə” konseptidir, yəni “dəvə” modifikasiya edilmişdir. Poeziyada linqvokulturoloji yöndə qənaət qanununun açıq və gizli şəkilləri mətnin quruluş və məzmun cəhətlərinə uyğun tərzdə müəyyənləşdirilməlidir. “Linqvokulturologiya konseptləşmiş anlayışa kafi və zəruri həlledici əlamətlərin fərqləndirilməsi əsas götürülür. Həmin keyfiyyətlər bir tərəfdən anlayışın konsept tipi kimi digər anlayışlara yaxınlığını müəyyən edir, başqa bir tərəfdən isə həmin anlayışı ona yaxın olanlardan fərqləndirir” (1, 63). Digər bir şeir örnəyində də konsept edilən obyekt qənaətli şəkildə abstraksiya olunur, onu təfəkkürdə gedən assosiativ mənə əlaqələri, işarələnmiş əlamətlərlə müəyyənləşdirmək mümkündür. Örnəyə nəzər salaq:

*Mən hamudan fağıram,
Palçığa düşəndə dağdan ağır am
Çöldə qaldım mən yiyəmi çağır ram
Qərənaydan yoğun səsim var mənim,
Atlarınan böyük bəhsim var mənim (3, 13).*

Şeirin ümumi struktur-məzmunundan belə anlaşılır ki, motivləşdirilən obyekt “eşşək” konseptidir, çünki bu heyvana məxsus əlamətlər “fağır olması”, “ağır çəkili olması”, “qərənaydan yoğun səs çıxarması, yəni anqırması” hər tərəfli bir şəkildə əks olunmuş obyektin adı mətnin alt qatında gizli şəkildədir və ona məxsus əlamət və xüsusiyyətlər isə üst qatdadır, açıq şəkildədir. “Bütün bunlar nəzərdə tutulan konseptin (eşşək-K.H) linqvokulturoloji əlamətlərini meydana çıxarır (8, 116)

NƏTİCƏ

Poeziyada heyvan konsepti ilə bağlı leksik vahidlərdən buraxılan ifadələr, qənaət qanunu dərkətmə prosesi assosiativ olaraq fokuslayır, yəni beyin ekranında canlandırır, dil işarələri kimi təfəkkür dərin fikirlərin bədii ifadəsinə çevrilir, mental ifadə vasitəsi rolunu yerinə yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Novruzova S.V. Konsept tipləri və konseptual təhsil mərhələləri. Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, cild 12 № 3, 2021, səh 61-66
2. Azərbaycan folklor antologiyası. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1968, 289 s.
3. Məmməd Aslan. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Avrasiya -press" 2006, 320 s.
4. Əsədov İsa. Şair və zaman. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2007, 370 s.
5. <https://sevincneger@gmail.com>.
6. Попова З.Д., Стеричн И.А. Когнитивная лингвистика. Восток-Запад, 2002.
7. Veysəlli V.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri, Bakı, "Mütərcim", 2015.
8. Иванова С.В. Культурологический аспект языковых единиц. Уфа, 2002